

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ

УДК 330.8

А. О. Гражевська

Київський національний університет імені Т. Шевченка, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ТРАКТУВАННЯ РЕНТНИХ ВІДНОСИН У РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Проаналізовано основні етапи еволюції наукових підходів до трактування рентних відносин у ринковій економіці. Обґрунтовано висновок про спадкоємність та конкурентне змагання наукових ідей представників класичної політичної економії, марксизму, неокласичного напрямку економічної думки та інституціоналізму в розвитку теорії ренти.

Ключові слова: рентні відносини, земельна рента, диференціальна рента, абсолютна рента, квазірента, пошук ренти, рентоорієнтована поведінка.

Проанализированы основные этапы эволюции научных подходов к трактованию рентных отношений в рыночной экономике. Обоснованы выводы о преемственности и конкурентном состязании научных идей представителей классической политической экономии, марксизма, неоклассического направления экономической мысли, институционализма в развитии теории ренты.

Ключевые слова: рентные отношения, земельная рента, дифференциальная рента, абсолютная рента, квазирента, поиск ренты, рентоориентированное поведение.

The article attempts at analyzing the main stages of evolution in scientific approaches to the interpretation of rent relations in the market economy. The article contains the valid conclusions about the scientific continuity and further competition of scientific ideas by the representatives of classical political economics, Marxism, neoclassical economics and institutional economics in the development of the theory of rent.

Keywords: rent relations, land rent, differential rent, absolute rent, quasi-rent, rent seeking, rent-seeking behavior.

Теорія ренти посідає особливе місце в сучасній економічній науці. Якщо на початковій стадії досліджень вона розвивалася на основі вивчення закономірностей розвитку аграрної економіки, то в подальшому розширення меж рентних відносин та урізноманітнення форм їхнього прояву внаслідок прибуткового використання не лише природних, а й фінансових, інтелектуальних та адміністративних ресурсів, зумовили появу значної кількості модифікацій відомих теоретичних концепцій у цій сфері. Зважаючи на те, що сутність рентних відносин, причини й джерела виникнення рентних доходів, механізми їхнього розподілу й привласнення до цього часу залишаються предметом гострих наукових дискусій, актуалізується проблема систематизації та критичного переосмислення теоретичного спадку економічної думки в цій царині.

Як відомо, початок дослідженню ренти на базі відносин землеволодіння та землекористування був закладений класиками політекономії В. Петті, Ф. Кене, А. Смітом, Д. Рікардо, Ж. Б. Сеєм, Дж. Ст. Міллем та ін. У подальшому теорія

земельної ренти була розвинена в працях представників марксистської економічної теорії. Сучасні підходи до трактування рентних відносин у широкому економічному та позаекономічному контекстах були сформовані представниками неокласичної (У. Джевонс, К. Менгер, А. Маршалл, Дж. Б. Кларк) та інституційної (А. Алчіан, Б. Бенсон, Дж. Б'юкенен, Т. Веблен, У. Гамільтон, Т. Егертсон, Дж. Коммонс, Р. Коуз, Е. Крюгер, Д. Норт, А. Ослунд, Г. Таллок, Р. Толісон) економічної теорії. Проблематики еволюції теорії ренти у своїх працях торкалися Дж. Мілль, К. Маркс, М. Блауг, Ш. Жид, Ш. Ріст та інші відомі дослідники історії економічних учень.

Значний внесок у розвиток теорії ренти, рентних відносин, формування та розподілу рентних доходів, пріоритетних напрямів державного регулювання цих процесів у трансформаційних економіках внесли російські та українські вчені: В. Автономов, С. Архієреєв, С. Глазєв, А. Гриценко, А. Даниленко, В. Дементьєв, А. Заостровцев, Б. Кузик, Д. Львов, О. Носова, Р. Нуреєв, А. Олейник, О. Пасхавер, В. Полтерович, П. Саблук, В. Тамбовцев, А. Шастітко, Ю. Яковець та ін.

Однак, незважаючи на безперечні досягнення вітчизняної та зарубіжної економічної думки в дослідженні рентних відносин, термінологічна невизначеність та полемічність комплексного аналізу ренти з позицій інтеграції досягнень сучасної економічної науки загострюють потребу у висвітленні еволюції наукових підходів у цій сфері, уточненні, систематизації та класифікації відповідних наукових концепцій та понятійного апарату як важливого підґрунтя розробки дієвої рентної політики в сучасних умовах глобальних та локальних соціально-економічних трансформацій, що і визначило мету та завдання пропонованого дослідження.

Загально визнано, що теорія ренти розвивалася з ускладненням та диференціацією економічної життєдіяльності суспільства, що супроводжувалися залученням до господарського обігу нових видів ресурсів. Аналіз творів вітчизняних та зарубіжних дослідників дозволяє виокремити чотири основні етапи в її еволюції (табл. 1).

Етап – започаткування та розвиток теорії ренти в працях представників класичної школи політичної економії. Усвідомлюючи складність і неоднозначність рентних відносин, а також суперечливість їхніх проявів у ринковій економіці, представники класичної політекономії прагнули розкрити сутність цієї категорії через призму відкритих ними закономірностей економічної життєдіяльності людства. За схожості основних теоретико-методологічних підходів кожний дослідник зробив свій внесок у становлення теорії ренти, унаслідок чого вона набула системності та практичної спрямованості. Представники класичної політичної економії:

1) вважали науково обґрунтоване пояснення рентних відносин одним із пріоритетних завдань економічної теорії, свідченням її універсальності та адекватності реаліям. Звертаючи увагу на те, що «продукт землі розподіляється між трьома класами суспільства: землевласниками, власниками грошей, капіталу та робітниками» таким чином, що частки, які «дістаються кожному з цих класів під назвою «ренти», «прибутку» та «заробітної плати» дуже відрізняються», Д. Рікардо стверджував, що предметом політекономії є «визначення законів, які керують розподілом продукту землі» [7, с. 79];

2) здійснили найбільш повний, системний виклад теорії земельної ренти, що було обумовлено пріоритетним характером землі як обмежувального фактора виробництва в умовах аграрної економіки;

Етапи еволюції економічної теорії ренти			
№ з/п	Етап	Представники	Наукові досягнення
I	Започаткування та розвиток теорії ренти в межах класичної політекономії	В. Петті, Ф. Кене, А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Мальтус, Ж. Б. Сей, Дж. Ст. Мілль та інші дослідники	Визначення сутності ренти як форми економічної реалізації власності на землю; виокремлення та характеристика різних видів диференціальної земельної ренти, аналіз джерел, умов та механізмів їхнього утворення; дослідження динаміки земельної ренти; поширення теорії ренти на інші сфери та об'єкти господарської життєдіяльності суспільства; обґрунтування необхідності реформування відносин власності на землю та соціалізації земельної ренти за допомогою земельного податку
II	Формування та розвиток марксистської теорії ренти	К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін та інші дослідники	Доведення до логічної завершеності концепції земельної ренти, заснованої на трудовій теорії вартості; поглиблення учення класиків щодо диференціальної земельної ренти шляхом обґрунтування її якісної та кількісної визначеності; запровадження в науковий ужиток поняття «абсолютна земельна рента», аналіз джерел її утворення, механізмів формування та розподілу
III	Становлення та розвиток неокласичної теорії ренти	У. Джевонс, К. Менгер, А. Маршалл, Дж. Б. Кларк та інші дослідники	Запровадження в науковий ужиток поняття «економічна рента» та «квазірента»; визначення економічної ренти як чистого продукту фактора виробництва; аналіз основних чинників зміни величини земельної ренти; застосування маржинального підходу до вивчення рентних відносин; розгляд категорії ренти як родової по відношенню до багатьох явищ, пов'язаних з отриманням доходів від різних факторів виробництва
IV	Становлення та розвиток інституційної теорії ренти	Т. Веблен, Дж. Коммонс, Б. Бенсон, Дж. Б'юкенен, Р. Коуз, Е. Крюгер, Д. Норт, Г. Таллок, Р. Толсон та інші дослідники	Розширення кола суб'єктів рентних відносин, класифікація видів ренти; трактування ренти як форми реалізації права власності на специфічний ресурс; обґрунтування теорії «пошуку ренти»; розкриття дуалізму ренторієнтованої поведінки економічних суб'єктів; дослідження феномену ренторієнтованої економіки, у якій більшість суб'єктів спрямовують свої зусилля на пошук ренти

Джерело: авторська розробка.

3) визначили сутність ренти як форми економічної реалізації власності на землю, особливий вид доходу від такого фактора виробництва, як земля. Зокрема засновник економічної науки А. Сміт трактував земельну ренту як плату за користування землею, дохід землевласника, пов'язаний з існуванням приватної власності на землю [8, с. 94]. Співзвучною такому підходу є позиція Д. Рікардо, який визначав ренту як частку «продукту землі, що сплачується землевласнику за користування первісними і непорушними силами ґрунту» [7, с. 112];

4) розкрили джерела, умови та механізми утворення земельної ренти. Так, А. Сміт як джерело рентного доходу розглядав неоплачену працю землеробів; землю, що так само, як праця та капітал, продукує цінність; дію природних сил,

які надаються землевласниками в користування фермерам; монополію на сільськогосподарську продукцію, що виникає за умов обмеженості землі, необхідної для виробництва унікальної сільськогосподарської культури [8, с. 95–158];

5) проаналізували сутність та причини виникнення диференціальної земельної ренти. Відзначаючи, що «1815 рік позначений у Британії опублікуванням праць Веста, Торенса, Малтуса і Рікардо, в кожній з яких незалежно сформульовано теорію диференційної ренти», відомий дослідник історії економічної думки М. Блауг звертає увагу на те, що «усі чотири автори сходилися на тому, що пояснення треба шукати у явищі спадної віддачі, тобто, за висловом Веста, у принципі, «що в процесі поліпшення обробітку землі отримання сирих продуктів обходиться щораз дорожче й дорожче» [1, с. 87];

6) проаналізували динаміку земельної ренти. Пов'язуючи динаміку рентного доходу із законом спадної родючості ґрунтів, Д. Рікардо стверджував, що величина земельної ренти постійно зростає, тому що збільшення населення та потреби в продуктах харчування примушують суспільство залучати до обробітку все гірші й гірші земельні ділянки [7, с. 118–119];

7) розкрили сутність позичкового процента як грошової ренти, поширили теорію ренти на інші сфери та об'єкти господарської діяльності суспільства. Розрізняючи земельну та грошову ренти, В. Петті під останньою розумів позичковий процент. На думку вченого, норма процента повинна визначатися нормою ренти, тобто відношенням ренти до ціни землі. Співзвучною такому підходу була позиція Дж. С. Мілля, який уважав, що «додаткові бариші, які виробник або негоціант отримує завдяки своїм вищим комерційним талантам або завдяки кращій організації підприємства, за своєю природою абсолютно аналогічні ренті» [6, с. 485];

8) обґрунтували необхідність реформування відносин власності на землю та соціалізації земельної ренти за допомогою земельного податку. За словами М. Блауга, «економісти-класики вважали землю «безкоштовним даром природи», особливим виробничим фактором, відмінним від засобів виробництва, зроблених людськими руками, і відтвореної людської робочої сили» [1, с. 92]. З огляду на це Д. Рікардо довів, що «земельна рента, будучи прибутком від невідтворюваного природного фактора, якнайкраще годиться для оподаткування», а Дж. С. Мілля запропонував повністю звільнити від оподаткування поточну ренту, оподатковуючи лише «майбутній приріст нетрудової ренти» – приріст доходу за рахунок підвищення ціни на землю» [1, с. 93].

II етап – марксистська теорія ренти, представники якої пояснювали виникнення земельної ренти на основі розвитку приватної власності та поширення капіталістичної системи господарювання на аграрну сферу. Довівши до логічної завершеності концепцію земельної ренти, засновану на трудовій теорії вартості, К. Маркс та його послідовники:

1) поглибили учення класиків про диференціальну земельну ренту, указавши на її якісну та кількісну визначеність. Зокрема, К. Маркс трактував диференціальну ренту I як «результат різної продуктивності однакових затрат капіталу на рівних земельних площах різної родючості», а диференціальну ренту II – як наслідок «різної диференціальної продуктивності послідовних затрат капіталу на одній і тій самій землі» [4, с. 283], стверджуючи, що якісна визначеність диференціальної ренти пов'язана з тим, що вона є економічною формою реалізації права власності на землю, у той час як її кількісна визначеність – тим, що вона є додатковим прибутком;

2) запровадили в науковий ужиток поняття «абсолютна земельна рента». Стверджуючи, що абсолютну земельну ренту, на відміну від диференціальної, приносять усі без винятку земельні ділянки, автор «Капіталу» звернув увагу на те, що основною причиною утворення абсолютної земельної ренти є монополія приватної власності на землю [4, с. 307]. У цьому контексті заслуговує на увагу застереження М. Блауга стосовно того, що «Марксова теорія абсолютної ренти має силу тільки в рамках його теорії додаткової вартості і відповідної необхідності перетворення вартості в ціну» [1, с. 266].

III етап – неокласична теорія ренти, обґрунтована в працях У. Джевонса, К. Менгера, А. Маршалла, Дж. Б. Кларка та інших учених, які розвинули аналітичний інструментарій та розширили сферу дослідження рентних відносин. Довівши існування відмінних від землі рентних ресурсів та, відповідно, інших видів рентних доходів, представники неокласичної економічної теорії:

1) запровадили в науковий ужиток поняття «економічна рента», під якою розуміли дохід від будь-якого фактора виробництва, пропозиція якого на ринку є фіксованою. Застерігаючи, що в певному розумінні всі види ренти є доходами, зумовленими рідкісністю відповідного фактора, А. Маршалл стверджував, що «земельна рента не є чимось унікальним, а просто є основним видом широкої групи економічних явищ; теорія земельної ренти не є ізольована економічна доктрина, а лише одна із основних сфер застосування окремих висновків із загальної теорії попиту та пропозиції; існує безперервний перехід від власне ренти за ті безоплатні дари, які були привласнені людиною, через дохід, отриманий від постійного покращення землі, до того, що дають будівлі і фабрики, парові машини та менш довговічні товари» [5, с. 590];

2) визначали економічну ренту як чистий продукт фактора виробництва, своєрідний вигреш (надлишок) порівняно з альтернативною вартістю пропозиції певного ресурсу. На думку Дж. Б. Кларка, раніше «існувала традиція трактувати земельну ренту як єдиний вид доходу. Однак, вивчаючи закони заробітної плати і процента, ми повинні розглядати землю так само, як і інші капітальні блага. Диференціальну формулу краще застосовувати до доходів від всього фонду постійного капіталу та від усієї робочої сили суспільства. У статичному суспільстві ці два види ренти складають сукупний дохід суспільства. Кожний із них вимірюють, з одного погляду, безпосередньо, а з іншого, – як залишок» [3, с. 10];

3) пояснювали зміни величини земельної ренти обмеженістю земельних ресурсів, взаємодією покупців і продавців та вигідністю (корисністю, дохідністю) використання землі для виробництва продовольства. На думку А. Маршалла, «повна рента ферми в давно заселеній країні складається з трьох елементів: джерелом першого слугує цінність ґрунту в його незайманому природному стані; другий обумовлений здійснюваними людиною покращеннями землі; а третій, який часто виявляється найважливішим з усіх, породжено зростанням щільності й багатства населення та засобами сполучення – шосейними дорогами, залізницями тощо» [5, с. 194–195];

б) аналізували ренту відповідно до концептуального підходу теорії граничного продукту та граничної віддачі. Стверджуючи, що в основі теорії ренти лежить закон спадної граничної продуктивності факторів виробництва, Дж. Б. Кларк уважав загальною та базисною формулою ренти чистий продукт – «те, що будь-який засіб виробництва може додати до граничного продукту праці та капіталу» [3, с. 339];

7) запровадили в науковий ужиток поняття «квзірента» або «рентоподібний дохід». Відштовхуючись від ідеї класиків щодо перетворення винагороди за надання послуг землі в рентний дохід унаслідок незмінного запасу та відсутності замінників земельних угідь у сільському господарстві, А. Маршал довів, що елементи квзіренти є практично в усіх видах факторних доходів, у тому числі в прибутку підприємця-новатора. Визначаючи квзіренту як сукупний дохід із тимчасово спеціалізованих виробничих факторів мінус витрати їхнього заміщення, учений уважав, що термін «рента» краще застосовувати для позначення «вільних дарів природи», а поняття «квзірента» – стосовно доходів, які отримують від «створених людиною машин та інших знарядь виробництва» [1, с. 371];

8) розглядали поняття ренти як родове для «довгої низки явищ», що відносяться до отримання доходу від факторів виробництва. На думку неокласиків, фіксуючи різновид ренти, необхідно застосовувати уточнювальні поняття: земельна, природна, нафтова, капітальна, трудова та інші квзіренти.

IV етап – інституційна теорія ренти. Звернувши увагу на зміну умов та розширення кола чинників утворення ренти в сучасній економіці, представники сучасної інституційної теорії:

1) трактують ренту як форму реалізації права власності на відповідний ресурс. Йдеться про те, що будь-яка рента є своєрідним доходом, який отримують економічні агенти шляхом встановлення монопольного або виключного права на використання певного рідкісного ресурсу і разом із тим обмеження доступу до нього інших агентів. Якщо умовою отримання ресурсної ренти є контроль доступу до ресурсів на основі чітко специфікованих та захищених прав власності, то ренту від використання адміністративного ресурсу пов'язано з різного роду бар'єрами та обмеженнями, що накладаються на трансакції;

4) розширили коло суб'єктів рентних відносин та здійснили класифікацію видів ренти на основі їхнього об'єднання в такі групи: (1) природну ренту, пов'язану з використанням природних ресурсів; (2) неприродну (економічну) ренту, пов'язану з використанням фінансових, інтелектуальних та адміністративних ресурсів;

3) обґрунтували теорію «пошуку ренти» (ренторієнтованої поведінки). Зазначений термін був запроваджений для позначення поведінки економічних агентів в умовах інституційної трансформації, коли індивідуальні зусилля щодо максимізації вартості породжують втрати суспільства, а не вигоди для нього. На сьогодні положення про те, що витрати ресурсів на пошук і привласнення рентних доходів є чистими втратами суспільства, є загальноприйнятим в економічному аналізі;

6) обґрунтували дуалізм ренторієнтованої поведінки економічних суб'єктів. На думку Е. Крюгер, пошук ренти в конкурентній економіці є позитивним явищем, що призводить до ефективного розподілу ресурсів. Водночас негативні наслідки від пошуку ренти з'являються там, де існують неринкові обмеження, як, наприклад, у випадку з монополією, що встановлюється державою, коли витрати, пов'язані з отриманням монопольної ренти, не приносять ніякого додаткового продукту [9, с. 294]. Такі витрати Г. Таллок характеризує як втрачені для суспільства [10, с. 230];

5) дослідили феномен рентної економіки, у якій більшість суб'єктів спрямовують свої зусилля на пошуки ренти, що закріплює короткострокові моделі їхньої поведінки та згубно впливає на конкурентоспроможність національної економіки.

Висновки.

Таким чином, теорія ренти пройшла тривалий шлях еволюційного розвитку, який демонструє спадкоємність та конкурентне змагання наукових ідей представників класичної, марксистської, неокласичної та інституційної науково-дослідних програм. Трактуючи рентні відносини як відносини між економічними агентами з приводу пошуку джерел утворення, привласнення, розподілу та перерозподілу ренти, сучасні дослідники визначають останню як особливий вид стабільного фіксованого нетрудового доходу власника обмежених ресурсів. Акцентуючи увагу на співіснуванні альтернативних підходів у межах сучасної теорії ренти, вони звертають увагу на те, що осмислення ренти, її природи, механізмів утворення й розподілу як і раніше залишається відкритим, а відповідна теорія – незавершеною [2, с. 357]. Відтак подальше дослідження рентних відносин повинно базуватися на комплексному підході, що дозволяє максимально повно врахувати досягнення різних наукових шкіл та вивести зазначену проблематику на новий рівень теоретичних узагальнень та практичних рекомендацій.

Бібліографічні посилання

1. **Блауг М.** Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг ; [пер. з англ. І. Дзюби]. – К. : Основи, 2001. – 670 с.
2. Вехи экономической мысли. – Т. 3: Рынки факторов производства / [под ред. В. М. Гальперина]. – СПб. : Экономическая школа, 2000. – 380 с.
3. **Кларк Дж. Б.** Распределение богатства / Дж. Б. Кларк. – М. : Экономика, 1992. – 447 с.
4. **Маркс К.** Твори / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е вид.] – К. : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1963. – Т. 25. – Ч. 1–2.
5. **Маршалл А.** Основы экономической науки / А. Маршалл; [предисл. Дж. М. Кейнс; пер. с англ. В. И. Блюмкина, В. Т. Рысына, Р. И. Столпера]. – М. : Эксмо, 2007. – 832 с.
6. **Милль Дж. С.** Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии / Дж. С. Милль; [пер. с англ.; библиограф. очерк М. И. Туган-Барановского]. – М. : Эксмо, 2007. – 1040 с.
7. **Рикардо Д.** Начала политической экономии и налогового обложения: избранное / Д. Рикардо; [пер. с англ.; предисл. П. Н. Клюкина]. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с.
8. **Сміт А.** Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Сміт. – К. : Port-Royal, 2001. – 593 с.
9. **Krueger A. O.** The Political Economy of the Rent-Seeking Society / A. O. Krueger // American Economic Review. – 1974. – Vol. 64. – P. 291–303.
10. **Tullock G.** The Welfare Cost of Tariffs, Monopolies, and Theft / G. Tullock // Western Economic Journal. – 1967. – Vol. 5. – P. 224–232.

Надійшла до редколегії 09.02.2014